

9 UPADEK IMPERIUM RZYMSKIEGO

PRZYPOMNIJ SOBIE

1. Z jakimi ludami toczyło wojny Imperium Rzymskie?
2. Jak zmieniał się ustrój cesarstwa od I w. p.n.e.?

■ KRYZYS WEWNĘTRZNY W IMPERIUM

W II w. n.e., wraz z zakończeniem wojen zdobywczych, ustał napływ niewolników, od których była uzależniona gospodarka Rzymu. Wpłynęło to na poprawę ich traktowania. Pogorszył się natomiast status wolnych chłopów. Stopniowo malała liczba gospodarstw typu *villa*. Zastąpiły je wielkie kompleksy dóbr zwane **latyfundiami** (łac. *latus fundus* – ‘wielki majątek’). Ziemię uprawiali tam nie tylko niewolnicy, lecz także chłopci, zwani **kolonami**. Początkowo byli to ludzie wolni, którym właściciele latyfundiów oddawali działki ziemi w zamian za ustalone z góry opłaty lub świadczenia. Z czasem kolonowie popadali w coraz większą zależność od panów, w wyniku czego ich status zaczął się upodabniać do pozycji niewolników.

Zmiany społeczne zachodziły również w miastach. Ustalił się tam podział na „lepszych” (łac. *honestiores*), czyli właścicieli posiadłości miejskich, a zarazem członków lokalnych władz, oraz „gorszych” (łac. *humiliores*), do których należała reszta wolnych członków społeczności. System prawny już od czasów cesarza Hadriana zapewniał uprzywilejowaną pozycję *honestiores* – za przestępstwa otrzymywali oni znacznie niższe wyroki niż *humiliores*, którzy byli narażeni nawet na kary hańbiące, stosowane do tej pory głównie wobec niewolników.

Od III w. n.e. dochodziło do niekorzystnych zmian społecznych, prowadzących do głębokiego kryzysu wewnętrznego. Rzymianie ze zmiennym szczęściem zmagali się z zagrożeniem ze strony Persów na wschodzie oraz plemion germańskich na zachodzie i północy. Ciągłe wojny rujnowały gospodarkę imperium, zmuszały rządzących do zwiększania liczebności armii, a w związku z tym do nakładania na ludność dodatkowych podatków. Obciążenia te stawały się coraz bardziej dokuczliwe dla obywateli, a w końcu trudne do udźwignięcia. Aby uniknąć płacenia podatków, nie tylko chłopci, lecz także mieszkańcy miast często zmieniali miejsca pobytu. W tej sytuacji władze wprowadziły prawo ograniczające przemieszczanie się, które w rzeczywistości oznaczało „**przywiązanie**” **chłopów do ziemi**. Członkowie władz miejskich mieli sprawować swoje funkcje dziedzicznie. To na nich ciążyła odpowiedzialność za uiszczanie przez mieszkańców miast wszelkich zobowiązań.

Scena walk Rzymian z barbarzyńcami

■ płaskorzeźba, Rzym, II w. n.e.

■ PRÓBY REFORM

Na skutek zagrożeń wewnętrznych i zewnętrznych cesarz Dioklecjan u schyłku III w. n.e. wprowadził nowy system polityczny – dominat. Zmianom ustrojowym towarzyszyły liczne reformy, mające powstrzymać nasilający się kryzys. Wzmocniono siłę militarną imperium poprzez zwiększenie liczby legionów. Zmieniono strukturę armii i miejsca stacjonowania oddziałów. Dioklecjan usiłował też uzdrowić gospodarkę, jednak z gorszym skutkiem. Nie udało mu się położyć kresu wzrostowi cen, co próbował uczynić poprzez wydanie dekretu regulującego maksymalne ceny na różne artykuły pierwszej potrzeby oraz minimalną wysokość płac. Dobrym posunięciem okazała się natomiast **reforma podatkowa**, uzależniająca wysokość zobowiązań od typu upraw i jakości gruntów. Za rządów Dioklejana przeprowadzono także **reformę administracyjną**

Teodozjusz Wielki był ostatnim władcą całego cesarstwa rzymskiego. Samodzielnie rządził nim jednak zaledwie przez trzy lata.

■ metaloplastyka, Grecja, ok. 390 r. n.e.

CIĘKAWOSTKA

Rzymianie i „Rzymianie”

W czasach cesarstwa znaczenie pojęcia „Rzymianie” stawało się coraz szersze. Pierwotnie określano tak wyłącznie mieszkańców Rzymu, z czasem zaś – ogół ludności Italii posiadającej rzymskie obywatelstwo. W 212 r. n.e. obywatelami rzymskimi stali się wszyscy wolni mieszkańcy imperium. Gdy w V w. n.e. upadło cesarstwo zachodniorzymskie, greckojęzyczna ludność cesarstwa wschodniorzymskiego również nazywała siebie *Rhomaioi*, czyli Rzymianami. Konstantynopol zyskał wówczas miano „drugiego Rzymu”.

W czasach nowożytnych, po zdobyciu Konstantynopola przez Turków, do określenia „trzeci Rzym” pretendowała Moskwa, która stała się centrum prawosławia.

Orzeł od czasu reform Mariusza na przełomie II i I w. p.n.e. był symbolem legionów rzymskich. Pozostałe zwierzęta i mityczne stworzenia, które wcześniej stanowiły godła różnych rzymskich wojsk, straciły znaczenie. Z czasem orzeł legionów był coraz szerzej kojarzony z Imperium Rzymskim.

■ insygnium, Italia, I w. n.e.

Dwugłowy orzeł wyparł jednogłowego orła rzymskiego w średniowieczu. Głowy, skierowane na wschód i zachód, symbolizowały władzę świecką i państwową lub aspiracje do rządów nad wschodnią i zachodnią częścią dawnego imperium. Znak ten pozostał symbolem władzy cesarskiej w Bizancjum do końca jego historii.

■ fotografia współczesna, Grecja

Dwugłowy orzeł stał się symbolem władzy carskiej w Moskwie po zdobyciu Konstantynopola przez Turków. Car Iwan III chciał, aby uznawano go za obrońcę prawosławia i kontynuatora tradycji bizantyjskiej, dlatego ożenił się z córką ostatniego cesarza i przyjął herb przedstawiający dwugłowego orła.

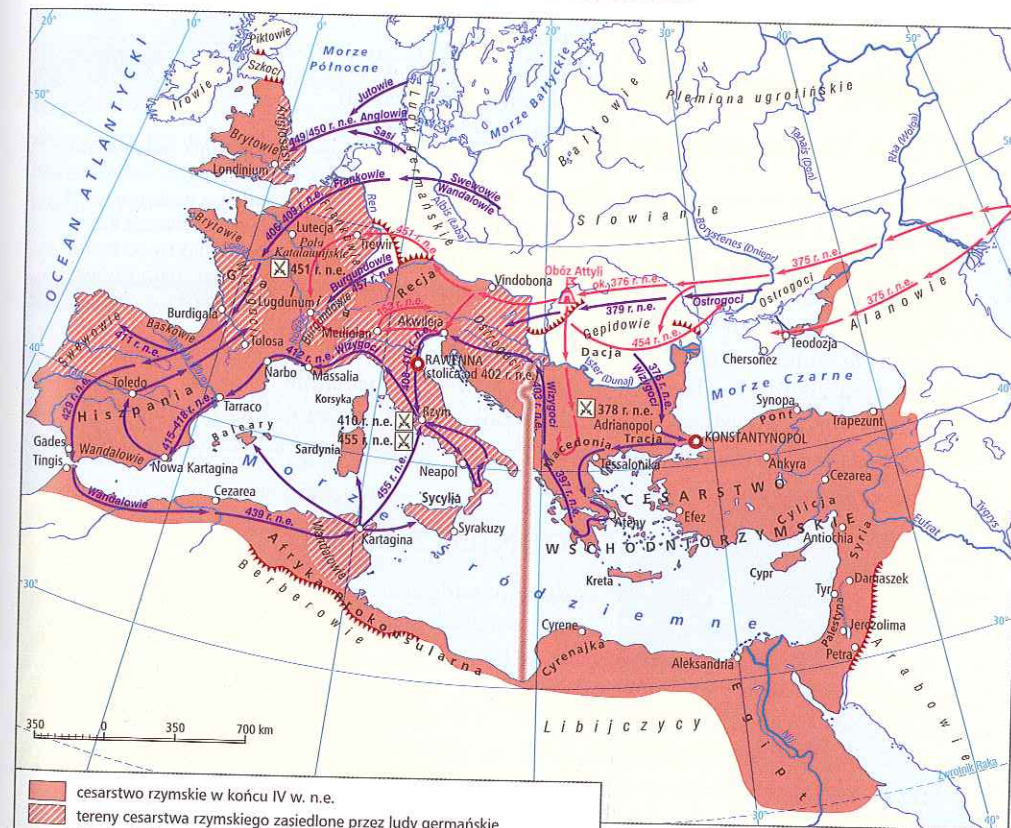
■ metalowa ozdoba, Petersburg, XIX w.

i zwiększono liczbę prowincji do 117. Italia, na której terenie również utworzono prowincje, straciła ostatnie z dawnych przywilejów. Rzym pozostał siedzibą senatu, ale od dawna już nie pełnił funkcji głównego ośrodka władzy. Jego rola została dodatkowo ograniczona w **330 r. n.e.**, gdy Konstantyn Wielki założył na miejscu greckiego Bizancjonu (Bizancjum) **Konstantynopol** (z gr. ‘miasto Konstantyna’). Zbudowany z wielkim rozmachem ośrodek szybko stał się główną stolicą cesarstwa. W odróżnieniu od Rzymu od początku swojego istnienia był miastem chrześcijańskim. Jego rangę podkreślało powołanie senatu wzorowanego na rzymskim. Mieszkańcy Konstantynopola, podobnie jak Rzymu, mogli też korzystać ze szczególnego przywileju – bezpłatnych dostaw zboża z Egiptu.

Założenie Konstantynopola zapowiadało **podział cesarstwa** na część wschodnią i zachodnią. Dokonano go zgodnie z wolą Teodozjusza z chwilą jego śmierci, w **395 r. n.e.** Jeden z synów cesarza, Honoriusz, panował na zachodzie, a drugi, Arkadiusz, na wschodzie. Wcześniej dochodziło już do podziałów władzy w imperium, nie było więc powodów, aby przypuszczać, że ten okaże się ostateczny. Tak się jednak stało: greckie cesarstwo wschodniorzymskie i łacińskie cesarstwo zachodniorzymskie trwale się rozłączyły.

WĘDRÓWKI LUDÓW I UPADEK RZYMU

- cesarstwo rzymskie w końcu IV w. n.e.
- tereny cesarstwa rzymskiego zasiedlone przez ludy germańskie w połowie V w. n.e.
- granica podziału cesarstwa rzymskiego na wschodnio- i zachodniorzymskie w 395 r. n.e.
- rzymskie umocnienia graniczne
- stolice
- 375 r. n.e. główne kierunki najazdów Hunów (z datami)
- 412 r. n.e. główne kierunki ekspansji ludów germańskich w V w. n.e. (z datami)
- ⊠ 455 r. n.e. ważniejsze bitwy

? PRACA Z MAPĄ

1. Wskaż główne kierunki najazdów na cesarstwo rzymskie.
2. Wymień nazwy terenów, na których znajdowały się umocnienia graniczne.

■ WIELKA WĘDRÓWKA LUDÓW

W drugiej połowie IV w. n.e. na terenach Azji i Europy rozpoczęła się **masowa migracja** ludności, nazwana później wielką wędrówką ludów. Zapoczątkowali ją mongolscy **Hunowie**, mieszkający tysiące kilometrów od granic Imperium Rzymskiego. Cesarstwo odczuło jednak dramatyczne skutki tych wydarzeń. Hunowie, którzy ruszyli na zachód, wypierali napotykaną po drodze ludy z ich siedzib. Wycofujący się przed dzikimi hordami **Wizygoci** znaleźli schronienie na terenach rzymskich. Początkowo relacje przybyszów z miejscową ludnością układały się dobrze, ale później barbarzyńscy osadnicy zbuntowali się przeciwko niedawnym sojusznikom. Przyczyniło się do tego ich złe traktowanie przez rzymską administrację. Wysłane przeciwko Wizygotom wojska rzymskie poniosły klęskę w **378 r. n.e.** w bitwie **pod Adrianopolem**, podczas której zginął cesarz Walens. Jego następca, Teodozjusz, uspokoił sytuację, ale musiał wyrazić zgodę na osiedlenie się Wizygotów w granicach swojego państwa i pozostawić im znaczną niezależność.

Po śmierci Teodozjusza stosunki pomiędzy Rzymianami a Wizygotami ponownie się pogorszyły. Nacisk plemion germańskich był wówczas skierowany głównie na zachodnią część cesarstwa. W **410 r. n.e.** Wizygoci dotarli do Rzymu i złupili go. Wkrótce potem inne plemiona germańskie zaczęły zalewać część cesarstwa zachodniorzymskiego. **Kwadowie**, Wandalowie, Swebowie, Burgundowie oraz Alamanowie wkroczyli do Galii. Część z nich przemieściła się następnie do Hiszpanii. Wandalowie przedostali się do Afryki i utworzyli tam odrębne państwo. Germańscy Anglowie, Sasi oraz Jutowie podbili Brytanię. Plemiona germańskie zakładały na zajmowanych ziemiach własne królestwa. Ich władcy formalnie uznawali zwierzchność nad Rzymem, jednak w rzeczywistości byli od niego całkowicie niezależni. Kiedy rozpadały się zachodniorzymskie struktury państwowe, cesarstwo wschodniorzymskie utrzymywało niezależność i w pełni kontrolowało swoje terytorium.

■ UPADEK CESARSTWA ZACHODNIORZYMSKIEGO

Najgorsze chwile imperium miały jednak dopiero nadejść. Śmiertelne niebezpieczeństwo dla Rzymian pojawiło się wraz z objęciem władzy nad Hunami przez **Attyłę**. Stworzył on potężne państwo i z pomocą podporządkowanych sobie plemion germańskich uderzył na cesarstwo zachodniorzymskie. Pierwszy najazd, skierowany na Galię, w 451 r. n.e. odparły dowodzone przez Aecjusza siły Rzymian sprzymierzonych z Wizygotami, Frankami salickimi oraz Burgundami. W walnej bitwie **na Polach Katalaunijskich** siły

Attyła w tradycji europejskiej jest postrzegany jako okrutny barbarzyńca. Przez setki lat przedstawiano go jako wysłannika piekieł.

■ rycina, Niemcy, XVI w.

Wojownik germański był uzbrojony we włócznię. Podczas walki korzystał również z miecza lub topora. Chroniły go hełm, kolczuga i okrągła drewniana tarcza.

Attyli poniosły dotkliwą klęskę, jednak zdołali się wycofać. Rok później napadły na Italię, zajęły Akwileję, a nawet zagroziły Rzymowi. Jednak po nagłej śmierci Attyli państwo Hunów rozpadło się i niebezpieczeństwo ze strony tego ludu zanikło.

Rzymowi nadal zagrażali Germanie, którzy podczas wielkiej wędrówki ludów masowo osiedlili się w zachodniej części cesarstwa. Sytuacja była o tyle niebezpieczna dla Rzymian, że to Germanie stanowili najlicniejszą grupę etniczną w rzymskiej armii. Nic dziwnego, że nie ocalili oni Rzymu przed swoimi pobratymcami, **Wandalami**, którzy w **455 r. n.e.** wyruszyli z Afryki na łupieżczą wyprawę do Italii. Okrucieństwo tego ludu uczyniło go symbolem bezmyślnego barbarzyństwa. Wydarzenie to przyczyniło się do ostatecznego rozkładu cesarstwa zachodniorzymskiego. Gdy w 475 r. na tronie zasiadł małoletni **Romulus Augustulus**, sytuacja dawnego imperium była już beznadziejna. Cesarz nie utrzymał władzy nawet przez rok – w **476 r. n.e.** obalili go służący w armii rzymskiej zbuntowani

Siły Hunów stanowiła głównie konnica. W jej skład wchodził jeźdźcy uzbrojeni w krótkie łuki refleksyjne oraz długie, proste miecze. Potrafiliby oni zasypywać przeciwnika gradem strzał podczas jazdy.

CIEKAWOSTKA

Hunowie w tradycji

Choć państwo Hunów rozpadło się wkrótce po śmierci Attyli, zapisali się oni trwale w tradycji europejskiej. Podobnie jak germańscy Wandalowie, stali się symbolem brutalności i barbarzyństwa. Gdy w czasie podpisywania traktatu kończącego I wojnę światową przedstawiciele państwa niemieckiego zachowali się arogancko, premier Francji skomentował to krótko:

Hunowie będą zawsze Hunami.

Turcy, tak jak Niemcy, nie mają z Hunami wiele wspólnego, jednak imię „Attyła” cieszy się w ich kraju (a także na Węgrzech) dużą popularnością. Kryptonim „Attyła” nosiła także inwazja turecka na Cypr z 1974 r.

Odeprzyj Huna – ten amerykański plakat propagandowy z okresu I wojny światowej wzywał do zakupu obligacji wojennych. Niemiecki żołnierz z krwią na dloniach i bagnecie, otoczony ruinami, groźnie spoglądający zza oceanu, został przedstawiony jako Hun – najeźdźca zagrażający Ameryce.

■ plakat, Stany Zjednoczone, 1918 r.

Germanie, dowodzeni przez **Odoakra**. Ich wódz przejął władzę nad Italią, a insygnia cesarskie odesłał do Konstantynopola. Dzięki temu posunięciu zapewnił sobie czasowe uznanie jego zwierzchnictwa nad tymi terenami przez cesarza wschodniorzymskiego, który kilkanaście lat później zlecił **Teodorykowi**, władcy Ostrogotów, zadanie usunięcia go z Italii. Stworzone przez Teodoryka państwo Ostrogotów przetrwało do połowy VI w. n.e., kiedy to cesarz bizantyjski Justynian Wielki podjął próbę wskrzeszenia cesarstwa rzymskiego w jego wcześniejszym kształcie.

Mauzoleum Teodoryka w Rawennie to miejsce, w którym w 526 r. n.e. złożono ciało zmarłego króla Ostrogotów.

▪ fotografia współczesna, Rawenna

TEKST ŹRÓDŁOWY

UPADEK ROMULUSA AUGUSTULUSA

Prokopiusz z Cezarei, urzędnik bizantyjski, w VI w. n.e. opisał okoliczności przejścia władzy przez Odoakra i upadku cesarstwa zachodniorzymskiego.

Współcześnie z cesarzem Zenonem, panującym w Bizancjum, w zachodniej części państwa sprawował władzę Augustus, przez Rzymian zdrobniale zwany Augustulusem, gdyż tron cesarski objął w młodym wieku. Rządy zaś za niego sprawował jego ojciec Orestes, człowiek niezwykle bystrego umysłu. Na jakiś czas przedtem Rzymianie przyjęli jako sprzymierzeńców Skirów, Alanów i inne plemiona gockie [...]. Lecz im bardziej wojska barbarzyńskie wzrastały w sile, tym bardziej podupadało znaczenie żołnierzy rzymskich i pod pozorem zaszczytnego przymierza Rzymianie musieli podlegać tyranii przybyszów. Zuchwalstwo ich doszło do tego stopnia, że po wymuszeniu

innych ustępstw zażądali w końcu od Orestesa podziału całej ziemi ornej w Italii, domagając się dla siebie trzeciej jej części. Gdy zaś odmówił temu żądaniu, zabili go na miejscu. Znajdował się zaś między nimi niejaki Odoaker, jeden z przybocznej gwardii cesarza, który obiecał spełnić ich żądania, o ile go na tron wyniosą. Uzurpowawszy sobie w ten sposób władzę, nie zrobił zresztą nic złego cesarzowi, lecz pozwolił mu pędzić nadal żywot jako osobie prywatnej. Barbarzyńcom natomiast przydzielił trzecią część ziemi, związawszy ich przez to bardzo silnie ze sobą, umocnił się na uzurpowanym tronie na lat 10.

Źródło: Starożytność. Teksty źródłowe. Tematy lekcji do historii w szkole średniej, oprac. G. Chomicki, S. Sprawski, Kraków 1999, s. 281–282.

PRACA Z TEKSTEM ŹRÓDŁOWYM

1. Określ stosunek Prokopiusza do zmian, które dokonały się w Rzymie u schyłku starożytności.
2. Wyjaśnij, dlaczego germańskim żołnierzom zależało na przydziałach ziemi w Italii.

DLACZEGO UPADŁ RZYM?

Przyczyny upadku Rzymu od dawna budzą kontrowersje. Największego imperium świata nie pokonało jednak żadne inne mocarstwo. Co więcej, na jego gruzach nie powstała nowa potęga. Co zatem spowodowało, że Rzymianie, którzy dawniej zwyciężali, ostatecznie sami zostali pokonani?

Na to pytanie podawano różne odpowiedzi. Zdaniem części badaczy zdecydowały o tym przyczyny wewnętrzne, w opinii innych natomiast – zewnętrzne. Zapewne nigdy nie rozstrzygniemy tego jednoznacznie. Prawdopodobnie złożyło się na to jednocześnie wiele różnych zjawisk i wydarzeń. Rzym utracił siły żywotne, gdy liczba obywateli wzrosła, jednak zmalała ich więź z cesarstwem. Wielu uczonych sądzi, że do chrześcijaństwa zniszczyło imperium od wewnątrz. Zastąpiło ono obowiązujące wcześniej kultury państwowe i zburzyło dotychczasową hierarchię społeczną, stojącą na straży porządku w imperium. Nakazy etyczne głoszone przez Chrystusa oraz jego uczniów mogły zmienić nieustępliwych wojowników i bezlitosnych zdobywców w łagodnych obrońców.

Inni badacze dopatrują się przyczyn kresu potęgi Rzymu w zakończeniu podbojów, mającym zgubny wpływ na gospodarkę imperium z uwagi na brak łupów i niewolników. Jeszcze inni naukowcy są przeciwnego zdania – uważają, że to właśnie długotrwałe walki z Persami oraz Germanami, pochłaniające ogromne środki, nieuchronnie prowadziły Rzym ku upadkowi. Miał im towarzyszyć nadmierny wzrost roli dowódców wojskowych, którzy toczyli wieloletnie wojny domowe i często zdobywali władzę siłą.

Zdaniem zwolenników teorii o zewnętrznych przyczynach upadku Rzymu imperium funkcjonowało sprawnie do momentu pojawienia się hord germańskich barbarzyńców. Wśród stawianych hipotez pojawiają się nawet i takie, że świetność Rzymu zakończyła się z powodu zmian w środowisku przyrodniczym lub degeneracji fizycznej Rzymian, do której doprowadziło wykorzystywanie łożysk rud wodociągowych.

Walka legionistów z wojownikami ostrogockimi została przedstawiona na sarkofagu Ludovisi.

▪ płaskorzeźba marmurowa, Rzym, III w. n.e.

ĆWICZENIA

1. Omów najważniejsze zagrożenia dla cesarstwa rzymskiego w V w. n.e.
2. Oceń znaczenie decyzji Teodozjusza Wielkiego dotyczącej podziału cesarstwa.
3. Wyjaśnij, jaką rolę odgrywali Germanie w walkach z wrogami Rzymu.
4. Wytlumacz, dlaczego doszło do upadku Rzymu. Wymień najważniejsze hipotezy przedstawione w historiografii.

DLA ZAINTERESOWANYCH

- J. Ostrowski, *Starożytny Rzym. Polityka i sztuka*, Warszawa–Kraków 1999.
 M. Salamon, *Rozwój idei Rzymu–Konstantynopola od IV do I. poł. VI w.*, Katowice 1975.
 J. Strzelczyk, *Goci. Rzeczywistość i legenda*, Warszawa 1984.